

B. Filipcová — J. Filipec: Různoběžky života
Praha, Svoboda 1976

Pod tímto názvem vyšla v Sociologické knižnici nakladatelství Svoboda v roce 1976 rozsáhlá práce B. Filipcové a J. Filipce věnovaná problematice životního způsobu.

Autory není nutno československé sociologické veřejnosti představovat. Jsou známi řadou svých teoretických prací i kvalifikovaných vystoupení na vědeckých konferencích, sympoziích a kongresech. Podílejí se i na mezinárodních výzkumech, jsou spoluautory publikací vydávaných v ostatních socialistických zemích, jejich práce vyvolávají zájem i na mezinárodní filozofické a sociologické frontě. Právě nyní vydává Akademie-Verlag Berlin práci J. Filipce *Životní způsob v současné ideologické boji*.

Práci *Různoběžky života* rozdělili autoři do pěti kapitol, doplněných 70 stranami bohatého faktografického materiálu, analýzami statistik OSN, UNESCO, rozborů některých statistických zjištění a demografických podkladů naší provenience, komparativními materiály ze socialistických zemí aj. Práci uzavírá rozsáhlý seznam literatury, svědčící o komplexním zvládnutí zkoumané problematiky i o bohatém teoretickém a metodologickém vybavení autorů. Zvláštního ocenění zasluhuje novost, aktuálnost titulů, z nichž autoři čerpali.

První kapitola zařazuje problematiku životního způsobu do reality současného třídního boje. I když se „kvalita života“ jeví tématem aktuálním tím více, čím intenzivněji se rozvíjí vědeckotechnická revoluce, realita života vyvrací konvergenční koncepcce životního způsobu. Teorie „společnosti blahobytu“ a společnosti „střední třídy“ — v níž je prý i ekonomicky podloženo splývání životních stylů všech dřívějších tříd v jediný (americký) „způsob života“ — se rozplývá uprostřed inflace a nezaměstnanosti. Slovní doping o postindustriální společnosti nemůže vyvrátit reálný fakt, že buržoazní společnost je nikoli post, nýbrž uprostřed ekonomických, sociálních, politických a ideových krizí. Autoři dokumentují pohyb buržoazní ideologie, opouštějící stále zřetelněji někdejší „růstový optimismus“ (Rostow, Galbraith aj.), a podrobují kritice teorie dynamického konzervatismu, přesvědčujícího o možnosti seberegulace monopolního kapitalismu. Kriticky analyzují frankfurtskou školu a její epigony, snažící se i u nás o symbiózu Marxe a Freuda, a v závěru kapitoly kriticky analyzují revizionistické karikatury reálné tvorby socialistického

životního způsobu, jak se objevily zejména u Lefébèra, Fromma a Marcuseho.

Autoři v závěru kapitoly upozorňují na určitý paradox spočívající v tom, že „socialismus, který má na své straně nejen dějinnou pravdu, ale i konkrétní, hmatatelné výsledky v utváření jedinečné vlastní trasy nového způsobu života, není dosud někdy v rovině teoretických a empirických výzkumů přiměřeně se svými všemi přednostmi prezentován. Naproti tomu kapitalismus, o jehož metropoli, Spojených státech severoamerických, taková jeho stoupenci jako R. Aron a jiní hovoří jako o společnosti morálně troskotající, tedy tento rozpolcený a rozkládající se systém stále dosud v části světa dovedně ovládá vědomí a jednání těch vrstev pracujícího lidu, jejichž život soustavně mrzáčí“ (s. 43).

V celé první kapitole je programově realizována myšlenka, kterou vyjádřil L. Hrzal na semináři komunistů filozofů a sociologů v Solenících: „Trvalou, konstitutivní složku celého vědeckého programu filozofie a sociologie tvoří kritika buržoazní a revizionistické ideologie... Jde tu především o zásadní konfrontaci s hlavními proudy buržoazní filozofie a sociologie atd., o komplexní kritickou analýzu jejich teoretických a sociálních kořenů, k čemuž spojení filozofických a sociologických přístupů vytváří potřebné a nutné předpoklady, jakož i pozitivní řešení těch problémů současnosti, na nichž tyto směry parazitují“ (s. 45).

Marxistické pojetí člověka a způsob života zkoumají autoři ve druhé kapitole. Ukazují význam výroby prostředků pro rozvoj člověka jako specifického druhu, zkoumají vztah subjektu k přírodě a v této souvislosti ukazují na reálnou váhu i biologických a genetických prvků v determinaci subjektu.

V práci, která s takovou šíří záběru studuje životní způsob, zcela logicky vystupuje nutnost zabývat se i psychofyziologickým vybavením subjektu, odtud i sociální roli talentu a nadání i věd, které do této oblasti směřují. Autoři těmto otázkám věnují pozornost; při kvalitě této partie lze jen litovat, že tak stručnou. Nejdříve vyjadřují své zásadní stanovisko k marxistickému pojetí psyché a psychologie: „Nepopíráme a ani Marx nikdy nepopíral existenci individuálních vloh a určitý jejich vliv na životní osudy lidí. Nicméně nevysvětloval jimi tyto osudy, ale ukázal reálné cesty jejich uplatnění a rozvinutí. Tím také narysoval akční rádius a hranice psychologie, která naopak, chce-li být vědeckou psychologií, musí do sebe vstřebat principy materialistického pojetí dějin; cesta k rozvinutí a

uplatnění mnohostranných individuálních vloh (a jejich neopakovatelnosti) vede totiž přes revoluční přestavbu společenských podmínek působení psychických faktorů člověka. Proto také klíč k rozpoznání a rozvinutí individuálních talentů je třeba hledat nikoli pouze v psychologii osobnosti, ale v nastolení diktaury proletariátu a v organickém spojení komunistické společenské formace s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce. Tajemství člověka, ani co do rodové podstaty, ani co do individuální osobnosti, není psychologické povahy. Jeho teoretické i praktické rozluštění je věcí revolučního společenského pohybu týkajícího se především přeměny společenských vztahů, institucí a konečkonců revoluční přeměny charakteru pracovní činnosti lidí“ (s. 56).

Autoři upozorňují, že typové odlišnosti lidí vedou i k určité diferenciaci při volbě aktivit ve volném čase (extrovert, introvert). Bylo by vhodné ukázat, že mají svůj význam i při volbě povolání a takto zprostředkovaně zasahují tedy i sféru práce. Velmi zajímavé by jistě byly výzkumy ověřující například vazby mezi extrovertní typovou vybaveností a kolektivismem; specifická váha tohoto komponentu v socialistickém životním způsobu bude mít nepochybně silně vzrůstající tendenci. Na velmi významnou oblast upozorňují autoři i na str. 60, když připomínají marxistickou tezi o úloze talentu osobnosti. Realizace usnesení naší strany o výchově talentů na školách by vyžadovala hlubší poznání mechanismů optimalizace sociálních podmínek a organizačních forem. Přesné zjištění bariér by umožnilo za socialismu cílevědomě minimalizovat ztráty při rozvoji například matematického nadání u mládeže.

Podstatnou pozornost věnují autoři ve druhé kapitole místu a roli práce ve způsobu života lidí. Jde o základní marxistickou pozici, zatracovanou ovšem buržoazními ideology jako jakýsi ekonomismus a spojovanou obvykle s výtkami o „zanedbání člověka“.

Koncepci člověka věnují autoři závěrečnou část druhé kapitoly. V ní podávají pozitivní výklad marxistického pojetí podstaty člověka a v této souvislosti analyzují chybné koncepte A. Schaffa, jak je podal zejména ve své práci *Marxism a jednotka lidstva* (Varšava 1965) a dále L. Kolakowského, vyjádřené v práci *Światopogląd a życie codzienne* (Varšava 1957). Pro prvního je klíčem k marxismu jednotlivec. Pro druhého jedinac prý nesmí být prostředkem, nýbrž cílem.

Dialektiku jedince a společnosti řešil Marx známou charakteristikou socialismu jako sdružení, v němž svobodný rozvoj každého je podmínkou svobodného rozvoje všech. Kapitalismus produkuje konkurenci. „Tento individualismus založený na konkurenci znamená faktické odsuzování a mrzačení osobnosti v masovém měřítku, zatímco zespolednění výroby vede v masovém měřítku k rozvoji individualit. Individualismus tedy ohrožuje individualitu osobnosti v pravém slova smys-

lu, zatímco komunistický kolektivismus znamená ve své intenci pravý opak: rozvoj individuálních vloh jednotlivce v zájmu společenského celku“ (s. 94).

Ve třetí kapitole nazvané *Socialistický životní způsob v teoretické reflexi*, se autoři zabývají vymezením socialistického způsobu života.

Jestliže v současné době již většina zemí socialistického tábora buduje rozvinutý socialismus, zákonitě silí potřeba komplexního řízení všech stránek pohybu společnosti, potřeba cílevědomého rozvoje socialistického životního způsobu.

V této kapitole je shromážděn bohatý a našemu čtenáři ne vždy známý materiál o vývoji teoretických názorů na socialistický životní způsob především v SSSR a polom i v naší zemi.

Ve dvacátých letech se v Sovětském svazu rozvinuly četné diskuse související s novou koncepcí života v prvé socialistické zemi. Zcela logicky se do ní zapojili i architekti, postavení před úkol nových urbanistických řešení a široké bytové výstavby. K problematice bylo přijato usnesení ÚV VKS(b) v r. 1930.

„Je poměrně málo známou a zároveň impozantní skutečností, že již v r. 1918 S. G. Strumilin organizuje první výzkum příjmů a výdajů dělnických rodin v Petrohradě, později rozšířený do čtyřiceti dalších měst. V letech 1923—1928 se pravidelně — vždy v listopadu opakovaly tzv. ‚listopadové rozpočty‘, zkoumající rozpočty dělnických a zaměstnaneckých rodin. Tyto první výzkumy zachycují pohyb v materiálních životních podmínkách zejména dělnické třídy“ (s. 116).

Ve stručné subkapitole je věnována pozornost i našim tradicím, zejména názorům arch. K. Honzika a prof. J. Krohy.

Autorům se podařilo shrnout dostatečně reprezentativní okruh teoretických názorů o pojetí socialistického způsobu života, jak jsou dnes prezentovány v literatuře socialistických zemí. Ukazuje se, že velmi častý je akcent na dominantní úlohu činnosti.

Velmi přínosné je pojetí teoretiků G. Hoppeho a G. Manze z NDR, kteří píší o úrovni zralosti socialistické společenské formace toto: „Dnes už nestačí měřit ji pouze materiálně předmětnou úroveň života, pouze materiálně předmětnou úroveň spotřeby či pouze úroveň jednoho odděleného systému. Převahu našeho zřízení nad kapitalistickým vyjadřuje aktivní utváření a formování celého systému socialistické společnosti vcelku, jež nachází svůj historický výraz v utváření kvalitativně nového způsobu života. Životní způsob v socialismu zahrnuje „veškerou sociální a duchovní činnost lidí. V procesu jeho rozvíjení dochází k sociálnímu sblížování tříd a vrstev, k růstu morálně politické jednoty lidu“ (s. 147).

V práci je věnována seriózní pozornost přínosu R. Richty a jeho prací pro marxistické pojetí socialistického životního způsobu.

V dalších částech třetí kapitoly se hodnotí

empirické zkoumání socialistického životního způsobu. Na pozadí kritického rozboru některých přístupů polských sociologů a z našich zejména práce Machoninovy dospívají autoři k řadě závažných teoretických i metodologických závěrů: „Převládající koncentrace empirického výzkumu na zúžené definované ukazatele materiálního a kulturního standardu jako nejpodstatnější složky životního způsobu může mít v určité historické fázi vývoje socialismu jisté oprávnění,¹ ovšem za jediné podmínky: že tento proces bude zachycen ve svých specifických, rozvoji socialistické společnosti odpovídajících podobách. Právě tato stránka je zatím v empirickém obraze skutečného společenského pohybu vyjádřena většinou velice slabě, až nedostatečně.

Nespočívá snad 'vina' na samé skutečnosti, která nese v sobě zatím velice málo „odlišných“ znamení, není snad poznání stavěno do obtížné role nástroje, s jehož pomocí se má najít 'socialistické specifikum' tam, kde prostě ve skutečnosti není? Zdá se nám, že právě naopak empirie je v situaci, kdy si nedostatečně uvědomuje a artikuluje problém výzkumu životního způsobu jako procesu vzniku nové kvality,² vázané na společenské zřízení“ (s. 170).

Autoři ukazují, v čem tkví omezení stratifikačního pojetí sociální struktury pro výzkum životního způsobu. Jde předně o to, že východiskem je jedinec. Dále, že stratifikační přístup je ahistorický. Umožňuje spíše dílčí popis určité situace, nemůže však „reflektovat změny v sociální struktuře jako proces s rozlišením kauzálně určujících a kauzálně určených jevů“. Konečně jednostranně zdůrazňuje vertikální sociální diferenciaci.

Autoři uvádějí názory řady marxistických teoretiků (Fedosejev, Uznadze, Hahn) prokazujících, že analýza vrstev, skupin, kolektivů a jednotlivců je organickou částí třídní analýzy, že rodina, pracovní kolektiv „nesou“ třídní určení k jednotlivci.

„E. Hahn a podobně marxisté ze všech ostatních socialistických zemí usilují o tvůrčí rozpracování třídního principu v jeho dalších konkrétních zprostředkováních. Naproti tomu naši odpůrci by chtěli tento náš poznávací pochod vycházející z třídního principu interpretovat jako odchod na druhou stranu, tj. do náručí buržoazních stratifikačních teorií“ (s. 174).

Závěr třetí kapitoly je věnován kritice Mertonova pokusu řešit vztah empirie a teorie vytvořením teorie středního dosahu. Tento pokus hodnotí B. Filipcová a J. Filipec jako nikoli nalezené řešení, nýbrž naopak stavění další bariéry, neboť vzniká „generalizaci závěrů z dat získaných na bázi pozitivistického omezeného přístupu k realitě, zachycujících

jevovou stránku skutečnosti a představuje ve své podstatě zafixování všech omezeností pozitivistického empirismu prostředky abstraktního logického myšlení. Je to falešná generalizace a špatná abstrakce, která je především překážkou poznání společenské skutečnosti“ (s. 179).

V této souvislosti odkazují autoři i na marxistickou kritiku koncepce teorie středního dosahu v práci F. Charvátka *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií* (Praha, 1975, s. 114).

Metodologický charakter má kapitola čtvrtá *Srovnání a poznání*. Autoři se v ní zabývají některými již realizovanými empirickými výzkumy životního způsobu v socialistických zemích, nebo i výzkumy typu kapitalismus — socialismus a na této bázi vyslovují řadu nových myšlenek k teorii i praxi komparací.

Klasikové oceňovali komparativní metodu jako významný gnoseologický nástroj. Takovým ovšem je pouze ve své dialektické podobě. Jedním z nejvýznamnějších aspektů komparací v pracích buržoazních autorů je naopak jejich statickost. Anketa a dotazník nejsou potom filmem odražejícím životní procesy, nýbrž často naopak velmi voluntaristicky volenými jednotlivými fotografickými záběry. Nelze proto analyzovat jen data, nýbrž i způsob jejich získávání. Autoři uvádějí některé práce buržoazních sociologů, kteří si již sami omezenost empirických výzkumů a význam metodologie a teorie stále více uvědomují (J. Padioulet aj.).

Podstatnou část kapitoly zaujímá rozbor známého mezinárodního výzkumu využití času ve dvanácti zemích (UNESCO — Szalai-1972). Citace faktického materiálu z výzkumu, kterého se vedle SSSR NDR, BLR, MLR, PLR a Jugoslávie zúčastnila i ČSSR, (terénní výzkum se konal v Olomouci), zde ovšem není možná.

Závěr čtvrté kapitoly je věnován východiskům vědecké komparistiky, jejíž aktuálnost v socialistických zemích zdůrazňují i procesy integrace, potřeba společných prognóz a plánů. Pokud jde o komparace typu socialismus — kapitalismus, uvádějí autoři model, usilující „o pozitivní překonání neadekvátního principu komparací typu socialismus — kapitalismus, podle něhož jako by jedna společnost měla na věčné časy dohánět druhou. Ve skutečnosti však socialismus si nelze představovat jako běžce, který beznadějně dohání překonané cíle kapitalismu nýbrž spíše, obrazně řečeno, jako běžce, který běží zásadně jiným směrem, jinou cestou a jinam než kapitalismus. Tyto obě trajektorie ve vývoji současného světa, představujícího vnitřně souzledanou dialektickou jednotu protikladů, jsou také

¹ Odpovídá politice zvyšování hmotné a kulturní úrovně, která v praxi socialistických zemí je dlouhodobě sledována.

² Tato obecná poznámka platí jistě se značnou diferenciací. V polských studiích je kategorie socialistického životního stylu například minimálně

frekvencována a s ní i otázka jeho specifických rysů. V analyzovaných výzkumech si nejvýrazněji tuto problematiku uvědomuje Fergová, která se neustále snaží interpretovat výzkumné výsledky v začlenění do konkrétního historického vývoje maďarské socialistické společnosti.

materiálním základem jeho odlišných interpretací. Jen jedna z nich má skutečnou budoucnost. Je to ta interpretace, která je rozluštěnou hádankou lidských dějin a přitom současně ví o tom, že jí je“ (s. 228).

Pátou, nejrozášeňší kapitolou, nazvanou *Tvorba života a život jako tvorba*, práce vrcholí a vyúsťuje k otázkám naší přítomnosti.

Autoři zde předně podávají vlastní formulaci životního způsobu: „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahy, které v tomto koloběhu a potřeb vznikají, i s nimi spjatých hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálně ekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v němž pak nabývá různých funkcí a významů. Jde o převážně kvalitativní, složité strukturovaný jev, jehož postižení a měření, zejména běžnými metodami empirické sociologie, je ovšem velmi obtížné“ (s. 234).

Ukazují dále, že v rámci konkrétní sociálně ekonomické formace reprodukuje jednotlivé třídy svůj život různým způsobem, a nelze proto hovořit o stejném způsobu života celé společnosti.

Socialistický způsob života představuje novou kvalitu. Revoluce vytváří společenské vlastnictví výrobních prostředků, všichni zakládají svůj život na výsledcích vlastní práce, podílejí se na řízení, roste životní úroveň a existují sociální jistoty pracujících, mění se postavení jedince. Dochází ke změně funkce životního způsobu.

„Socialistický způsob života má dvě základní funkce: je prostředkem k všestrannosti směřujícího rozvoje osobnosti a takového rozvoje společnosti, jenž vytváří předpoklady přechodu k vyšší vývojové fázi — ke komunismu“ (s. 250).

Autoři uvádějí i cenný statistický materiál, prokazující procesy homogenizace v naší společnosti. Jde například o postupné vyrovnávání příjmů dělníků a družstevních rolníků, o vyrovnání rozdílů mezi národy, ve spotřebě různých společenských vrstev, v časovém rozvrhu dne atd.

Socialistická společnost programově zasahuje do tvorby životního způsobu již v rovině řízení ekonomiky („systém výroba — rozdělování — spotřeba nesmí tedy být chápán jako samoučel, nýbrž jako jeden z významných prostředků formování socialistického způsobu života“ — s. 318), tak v procesu výchovy a vzdělávání („vedle rodiny a školy zaujímají v utváření životního způsobu stále významnější postavení moderní komunikační prostředky“ — s. 330).

Tím socialistická společnost vytváří podmínky ke stále širšímu rozvoji aktivity a tvořivosti všech tříd, skupin, kolektivů a jednotlivců.

„Nový život nečeká na člověka v „království nebeském“, ani mu nemůže být dán shůry

jako dar. Není na prodej, ani zadarmo. Vskutku nový a vpravdě lidský, socialistický způsob života vzniká výhradně jako dílo pracujících mas“ (s. 347) — uzavírají autoři svoji práci.

* * *

Jak je zřejmé ze stručné recenze obsahu a z citovaných výňatků, je práce B. Filipcové a J. Filipce věnována tématu v současné etapě vysoce aktuálnímu. Autoři přitom neváhají vyslovit svůj názor k otázkám zdaleka ne uzavřeným, sami mnohé nové nadhazují. Čtenář přirozeně může mít na některém místě odlišný názor, některý soud autorů by mohl formulovat jinak, určitému faktickému údaji by připsal větší či menší váhu apod. Tak např. — lze skutečně pojem „pasivní konzumentství“ hodnotit jako *contradictio in adjecto*, neboť vždy „existuje účast vnímatele na komunikačním aktu“ (s. 338). Jestliže vždy — proč potom následuje formulace, že „má existovat“? Proč na další straně se uvádí správné konstatování, že i pasivita se reprodukuje a plodí potřebu nečinnosti? Věcně jde o to, vidět kde a proč je tato spoluúčast vnímatelů (účastníků) malá (jen poslech hudby, jen přihlížení sportu atd.) a vytvářet, optimalizovat podmínky i rozvíjet člověka samotného.

Různoběžky života představují práci teoreticky náročnou: vstupují na terén mnohdy neprobádaný, mnohdy více než složitý. V tomto procesu přináší řadu nových pohledů, hodnocení, inovací, což je jedním z hlavních atributů skutečně vědeckého přístupu.

Práce je psána důsledně z marxistických pozic. Přináší čtenáři rozbor celé řady teoretických názorů, jejichž kritika je zasvěcená, fundovaná. Představuje významný teoretický a metodologický základ jak k dalším teoretickým diskusím k pojetí a obsahu socialistického životního způsobu, tak k řešení řady organizačních otázek ve sféře řídicí praxe. Obsahuje bohatý aktuální a faktografický materiál.

Různoběžky života nepochybně právem volají široký zájem mezi pracovníky společenskovědní fronty u nás i v ostatních socialistických zemích.

Jaroslav Kohout

D. I. Česnokov: Historický materialismus jako marxisticko-leninská sociologie

Praha, Svoboda 1975

V sociologické knižnici nakladatelství Svoboda vyšla v roce 1975 práce sovětského vědce D. I. Česnokova, která je věnována významné problematice současné marxistické vědy. Česnokov se v ní zabývá především otázkami pojetí marxistické sociologie, jejího vztahu k ostatním společenským vědám v rámci marxismu-leninismu, otázkám sociologické teorie a sociálního výzkumu a s tím spojeným metodologickým otázkám. Významné místo v koncepci celé knihy zaujímají dále otázky fungování obecných sociálních zá-